

Folk Poetries, an Opportunity to Recognize Rituals and Social Events: (Case Study: Folkloric Poems of Tati Language in Shahroud of Khalkhal)

Mehdi Taghipour¹, Jahandost Sabzalipour*², Seyyed Saeed Ahadzadeh Kulori³

Received: 17/07/2022
Accepted: 13/02/2023

Background

Researchers and orientalists have paid a lot of attention to Iranian Folk literature. Such literature has been of great interest to some researchers such as Henri Masse, Zhukolovsky, Aleksander Chodzko, Miller, and others. Mahjoub (2003), Zulfiqari and Shiri (2016), Panahi Semnani (2004) are among those who played a role in collecting Iranian public literature. Tati or Azari songs that have been obtained from Azari or Tati-speaking people in Azerbaijan and its surrounding areas have been worthy of attention since the beginning. Kasravi (1982) mentioned eleven Azari Fahlavi (A special type of poetry) in his book for the first time; later, Adib Tusi (1995) translated verses from them. Sabzalipour and Izadifar in two separate research (2017), have

* Corresponding Author's E-mail:
sabzalipor@gmail.com

1. Ph.D. student, Department of Persian Language and Literature, Khalkhal Branch, Islamic Azad University, Khalkhal, Iran
<https://orcid.org/0000-0001-9842-7819>
2. Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Rasht Branch, Islamic Azad University, Rasht, Iran
<https://orcid.org/0000-0003-3528-3904>
3. Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Farhangian University of Iran, Tehran, Iran
<https://orcid.org/0000-0002-0659-4482>

investigated the folk songs of the Tat-speaking people of Derav (a village in Shahroud Khalkhal district) and Kolur (The center of Shahroud Khalkhal district). They have concluded that the metrics of Tati's folk poems is syllabic (see Sabzalipour and Izdifar, 2014, p. 244). So far, no research has been done on the content analysis of Tati's popular poems in Shahroud Khalkhal. This study is done to fill this gap. The common Tati language in these poems is worth a lot of attention from a linguistic point of view.

Goals, questions, and hypotheses

The purpose of this article is to study the content of the folk poems of the Tat-speaking people in Shahrud of Khalkhal. The Tati language is one of the Iranian languages of the northwestern branch. It has speakers in Iran and outside Iran. The main question of this research is to seek what social, political, economic, and cultural points the thematic analysis of Tati folk songs lead us to in this region? This research is written based on a body of folk songs of Tat speakers of Shahroud of Khalkhal. This body contains more than one hundred poems, songs, or couplets.

Main discussion

The characteristics of the Tati folk poems are different from the characteristics of the literature of the Persian language. For example, the beloved does not have a high position in this literature, sometimes the behavior of the beloved's parents is criticized as if the beloved is the lover's old enemy; sometimes the name of the beloved and the color of his clothes are mentioned. The content of a number of Tati folk poems in the studied region is love. The lover in these poems is waiting to reach a financial position and marry the beloved. A girl laments the departure of her beloved son to the army, a young boy tries to pass by the garden where his beloved daughter is working. A

girl is cursing her parents for not letting her marry their son, and such stories include the world of simple country love between two young people that we find today through country folk songs.

Conclusion

Folk songs are a part of the popular literature of Iran, and Fahlaviat is their general name. These poems, written in one of the Iranian languages or dialects, are very old. Not only the linguistic achievements of these researchers are many for the researchers, but they also bring sociological, literary, cultural, political, historical, and other achievements. The content analysis of these poems is helpful from this point of view. In this article, some religious-cultural customs and political-social incidents have been analyzed and investigated from Tati's songs which were collected in the field. The presence of the names of the Prophet of Islam, Hazrat Muhammad (PBUH), Ali (PBUH), and Fatima (PBUH) shows the formation of these poems in the Islamic period. "Shanbedarzan" and its related poems, as well as work poems related to animal husbandry, each tell the way of life of these mountain people. The incident of looting Memishkhani and their loot can be investigated from a political perspective. The interaction between Tat and Talash tribes is also clearly visible from the content of these songs. This article showed that the public literature of any land is a precious treasure, meaning that if it is properly collected, recorded, and memorized, not only in terms of language but also from several perspectives, can be the solution to many issues that cannot be accessed in historical sources.

References

- Adib Tousi, M. (1995). Fahlaviat of the Azeri language in the 8th and 9th centuries (in Farsi). *Journal of Faculty of Literature*, 4, 482-460.
- Ahmad Panahi Semnani, M. (2004). *Song and songwriting in Iran* (in Farsi). Soroush.

- Izdifar, R., & Sabzalipour, J. (2017). *Study of rhyme metrics, and reliance on Tati's folk poems*. *Metrice of Persian Poetry 3, Collection of Articles of the Third Symposium on Metrice of Persian Poetry and Iranian Poetry in the Linguistic society of Iran* (in Farsi). May 29, 2015, by Tabibzadeh O. Tehran, Nilowfar. 151-174.
- Kasravi, A. (1982). *Azari or the ancient language of Azerbaijan*. Unknown.
- Mahjoub, M. J. (2003). *Folk literature of Iran, a collection of articles about legends and customs of Iranian people*. Cheshme.
- Sabzalipour, J., & Izidifar, R. (2014). The Tati folk poems metrics. *Metrics of Persian Poetry 3, Collection of Articles of the Third Symposium on Metrice of Persian Poetry and Iranian Poetry in the Linguistic society of Iran* (in Farsi). May 29, 2015, Hermes, 229-246.
- Zolfaghari H., & Shiri, A. (2015). *Folk beliefs of Iranian people*. Cheshme.

دوماهنامه فرهنگ و ادبیات عامه

سال ۱۰، شماره ۴۸، بهمن و اسفند ۱۴۰۱

مقاله پژوهشی

DOR: 20.1001.1.23454466.1401.10.48.11.4

اشعار عامه، فرصتی برای بازشناسی آیین‌ها و وقایع اجتماعی (مطالعه)

موردی: اشعار عامه تاتی شاهرود خلخال

مهدی تقی‌پور^۱، جهان‌دوست سبزعلی‌پور^{۲*}، سید سعید احدزاده کلوری^۳

(دریافت: ۱۴۰۱/۰۸/۲۶ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۱/۲۴)

چکیده

ادبیات عامه ایران میراث کهنی از عامه مردم است که غالباً شفاهی است و از جهت ساختار و محتوا با ادبیات فارسی تفاوت‌هایی دارد. در مناطق تات‌زبان شاهرود خلخال اشعار عامه‌ای به چشم می‌خورند که از زمان‌های قدیم در این منطقه رایج بوده‌اند. این ترانه‌ها و دوبیتی‌ها امروزه رو به فراموشی گذاشته‌اند. ساختار دوبیتی‌های تاتی شبیه دوبیتی‌های مناطق دیگر ایران است. موضوعات این ترانه‌ها نشانگر دغدغه‌های مردمانی است که سراینده آن‌ها هستند و سال‌ها با آن‌ها زندگی کرده‌اند. پرسش اصلی این تحقیق آن است که تحلیل موضوعی ترانه‌های عامه تاتی خلخال ما را به چه نکات اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی در این منطقه می‌رساند؟ این ترانه‌ها به روش میدانی گردآوری شده‌اند. نتیجه تحقیق نشان می‌دهد اشعار

۱. دانشجوی دکتری تخصصی، گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد خلخال، دانشگاه آزاد اسلامی، خلخال، ایران

<https://orcid.org/0000-0001-9842-7819>

۲. دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد رشت، دانشگاه آزاد اسلامی، رشت، ایران (نویسنده مسئول)

*sabzalipor@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-3528-3904>

۳. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه فرهنگیان ایران، تهران، ایران

<https://orcid.org/0000-0002-0659-4482>

عامه سندی برای بازشناسی آیین‌ها، روحیات مردم، وقایع سیاسی - اجتماعی و دغدغه‌های اقتصادی مردم هر منطقه است.

واژه‌های کلیدی: ادبیات عامه، زبان تاتی، ترانه‌های عامه، شاهرود خلخال.

۱. مقدمه

ادبیات عامه نوعی از ادبیات است که به شکل‌های مختلف در بین توده مردم رایج است و با ادبیات فاخر زبان فارسی تفاوت بارزی دارد. تفاوت این دو به قدری است که نشان می‌دهد آبخورشان از هم متفاوت بوده است. بخشی از ادب عامه، شعر است. شعر عامه غالباً شفاهی و ساخته ذهن مردمانی بی‌سواد یا کم‌سواد است، که از جهت ساختار و محتوا بسیار در خور توجه است. به این اشعار که بیشترشان دوبیتی هستند، به‌طور عام، «فهلویات» گفته‌اند. برخی از این اشعار را خنیاگران و آوازه‌خوانان دوره‌گرد، در کوچه و بازار می‌خوانده‌اند. ویژگی بارز این ادبیات آن است که این آثار خالق خاص و شناخته‌شده‌ای ندارند و اغلب در طول زمان بین مردم رایج شده‌اند. با رواج ادبیات رسمی، ادب عامه که اغلب از مادر، پدر و اطرافیان فراگرفته می‌شد، کم‌رنگ شده و شواهد و نمونه‌های آن رو به فراموشی نهاده است. سمک عیار، رموز حمزه، حسن کچل، نقالی‌خوانی‌های به جا مانده از قدیم نمونه‌هایی از ادب عامه هستند.

علاوه بر ادبیات عامه فارسی، در بین گویش‌های ایرانی هم اشعار بسیاری رایج است. از جمله آن‌هاست: اشعار شرفشاه دولابی به گیلکی؛ اشعار امیر پازواری به مازندرانی؛ و داستان‌های کردی منظومی که اصطلاحاً به آن‌ها «بیت» می‌گویند. این اشعار در ایران با نام‌های دیگری همچون شرفشاهی، واسونک، شروه، دوبیتی، سرحدی، گورانی، شعر دلبر، قوشما، بایاتی، سلام، عاشقانه باغلاما، و... (نک).

اشعار عامه، فرصتی برای بازشناسی آیین‌ها و وقایع اجتماعی... مهدی تقی‌پور و همکاران

ذوالفقاری و احمدی کمرپشتی، ۱۳۸۸، ص. ۱۴۳) معروف شده‌اند. مطالعات فرهنگی سده‌های اخیر ثابت کرده که فرهنگ توده مردم جای تحقیق فراوانی دارد، ولی در کشور ما به این موضوع کم‌تر پرداخته شده است.

هدف این مقاله بررسی محتوای اشعار عامیانه مردم تات‌زبان شاهرود خلخال است. زبان تاتی یکی از زبان‌های ایرانی شاخه شمال‌غربی است که در ایران و خارج از آن رواج دارد. در یک طبقه‌بندی کلی گویش‌های تاتی ایران و جهان به دو دسته تقسیم شده‌اند: الف) تاتی شمالی در خارج از ایران در داغستان (دربند)، منتهی‌الیه شمال شرقی جمهوری آذربایجان در قفقاز، در شبه جزیره آپشرون، باکو، سوراخانی، بالاخانی و غیره که شامل تات‌های مسلمان، تات‌های کلیمی و تات‌های مسیحی هستند (لُکوک، ۱۳۸۳، ص. ۴۸۹؛ ب) تاتی جنوبی که در نواحی مختلف ایران مانند نواحی زیر رایج است:

مناطق در جنوب غرب قزوین و اشتهارد کرج (یارشاطر، ۱۹۶۹، صص. ۱۷-۱۸)؛ زنجان (همان، ص. ۱۷)؛ آذربایجان شرقی: شامل هرزند، دیزمار، کرینگان، کلپیر و کلاسور مناطقی دیگر؛ رودبار، الموت و کوهپایه؛ شمال خراسان، جلگه شوغان و منطقه چهارده سنخواست (صفرزاده، ۱۳۸۲، ص. ۲۳)؛ خورش‌رستم و شاهرود خلخال (سبزعلیپور، ۱۳۹۴، صص. ۹-۱۰). این زبان همان زبان آذری است که در مناطقی از ایران به نام تاتی رواج دارد (لُکوک، ۱۳۸۳، ص. ۴۸۹).

ویژگی‌های اشعار عامه زبان تاتی متفاوت با ویژگی‌های ادبیات فاخر زبان فارسی است. برای مثال: معشوق در این ادبیات، جایگاه بالایی ندارد، گاه رفتار پدر و مادر معشوق چنان نقد می‌شود که گویا معشوق دشمن دیرینه عاشق است؛ گاه نام معشوق و رنگ لباس او در این اشعار به زبانی بسیار ساده و روستایی ذکر می‌شود. این امر در

ادبیات سنتی فارسی سابقه‌ای ندارد؛ بی‌وفایی (چه از طرف عاشق و چه از طرف معشوق) به زبانی ساده بیان می‌شود؛ کارهای روزانه‌ای همچون دوشیدن شیر گاو و یا به چرخا بردن بره‌ها و بزغاله‌ها از دیگر مضامینی است که نشانه ادبیات روستایی است. این تحقیق بر مبنای پیکره‌ای از ترانه‌های عامیانه تات‌زبانان شاهرود خلخال نوشته شده است. این پیکره شامل بیش از صد قطعه شعر، ترانه یا دوبیتی است. اغلب این اشعار به روش میدانی، به طریق مصاحبه در حین کار یا در خارج از محل کار، از روستاهای تات‌زبان آن منطقه جمع‌آوری، آوانویسی و به فارسی ترجمه شده‌اند. به دلیل آشنایی با لغات و ترکیبات این زبان، اشعار در حد امکان لفظ به لفظ ترجمه شده‌اند. اغلب این اشعار را زنان بازگو کرده‌اند. در این تحقیق تلاش شده است به مهم‌ترین موضوعات اجتماعی، فرهنگی، سیاسی، اقتصادی و غیره اشاره شود.

۲. پیشینه تحقیق

محققان و خاورشناسان به ادبیات عامه ایران توجه بسیار نشان داده‌اند. چنین ادبیاتی برای کسانی همچون هانری ماسه، ژوکوفسکی، خودزکو، میلر، و دیگران بسیار درخور توجه بوده است. محمدجعفر محجوب (۱۳۸۲)، حسن ذوالفقاری (۱۳۹۵)، و احمدپناهی سمنانی (۱۳۸۳) از جمله کسانی هستند که در جمع‌آوری ادب عامه ایران نقش داشتند. احمد شاملو کتاب چندجلدی کوچه را بر مبنای ادب عامه ایران نوشته است. ترانه‌های تاتی یا آذری مردم نواحی مختلف آذربایجان و اطراف آن از آغاز درخور توجه بسیار بوده است. ابوالمجد تبریزی (۱۳۸۱) در سفینه تبریز، شواهدی از اشعار به لهجه فهلوی تبریز را آورده است؛ کسروی (۱۳۶۱)، بار نخست یازده فهلوی آذری را در کتاب خویش ذکر کرده است؛ بعدها ادیب طوسی (۱۳۳۴)، ابیاتی از آن‌ها را معنی کرده است. یارشاطر (۱۳۵۴) با بررسی خصوصیات زبانی این اشعار آن‌ها را در

اشعار عامه، فرصتی برای بازشناسی آیین‌ها و وقایع اجتماعی... مهدی تقی‌پور و همکاران

گوش‌های اطراف اردبیل جای داد و صادقی (۱۳۸۱ و ۱۳۸۲) به تصحیح آن‌ها پرداخت.

سبزعلی‌پور و ایزدی‌فر در دو تحقیق جداگانه (۱۳۹۴، ۱۳۹۷) به بررسی ترانه‌های عامه مردم تات‌زبان درو و کلور (از توابع شاهرود خلخال) پرداخته‌اند. ایشان به این نتیجه رسیده‌اند که وزن اشعار عامه تاتی از نوع تکیه‌ای - هجایی است. (نک. سبزعلی‌پور و ایزدی‌فر، ۱۳۹۴، ص. ۲۴۴). آن‌ها در تحقیق دیگری بر روی اشعار تاتی رایج در تاکستان و روستای درو، به این نتیجه رسیده‌اند که مصراع‌های این اشعار طول یکسانی ندارند، اشعار تاکستانی در مصراع‌های شش تا دوازده هجایی و اشعار دروی در مصراع‌های پنج تا یازده هجایی به نسبت‌های مختلف ظاهر می‌شوند (نک. ایزدی‌فر و سبزعلی‌پور، ۱۳۹۴، ص. ۱۷۱). تاکنون تحقیقی درمورد تحلیل محتوایی اشعار عامه تاتی رایج در شاهرود خلخال انجام نشده است. این تحقیق با هدف پر کردن این خلأ انجام شده است. زبان تاتی رایج در این اشعار از نظر زبانی ارزش توجه بسیاری دارد.

۳. تحلیل محتوایی شعرهای عامه تاتی

هر شعر زاییده افکار و شرایط خاص و نمایانگر دغدغه‌ای است که سرایندگان آن در زمان سرایش داشته‌اند. هیچ متن قدیمی نیست که نکته تازه‌ای برای خواننده‌اش نداشته باشد. اگر این متن از گوش‌های ایرانی غیر از فارسی باشد، ارزشش بیشتر از قبل خواهد بود، چراکه مقدار متون بازمانده از این گوش‌ها بسیار ناچیز است. اگر بتوان به پیکره‌ای از اشعار عامه هر قوم رسید، دست محققان در شناسایی نقاط ناشناخته و مبهم زبان و ادبیات آن بازتر خواهد بود. البته باید این را نیز قبول کرد که دستیابی به اشعار عامه هر قوم یا هر زبان خود نیازمند شگردهایی علمی است. امروزه مشکل بزرگ

محققان در امر شناسایی دوبیتی‌های عامه اثبات قدیمی بودن ترانه‌ها و اشعار گویشی است.

گویش‌های ایرانی هر روز در حال ازدست دادن بخش‌هایی از ویژگی‌های قدیم خود هستند: چه ویژگی آوایی که به تلفظ نادرست کلمات و ادا کردن اشتباه مصوت‌ها منجر می‌شود، چه ویژگی‌های صرفی و نحوی. وقتی یک ویژگی زبانی از بین برود، اهل زبان یا کاربران زبان به دلیل ناآشنایی با آن ویژگی، اشعار را با استفاده از شمّ زبانی خود که تحت تأثیر زبان فارسی است، اصلاح می‌کنند و همین امر باعث می‌شود، هر روز قطعاتی از ترانه‌هایی قدیمی از بین برود و قطعات تازه جانشین آن شود. بنابراین قبل از نابودی کامل واژگان اصیل این ترانه‌ها و نیز قبل از این‌که ترانه‌ها کاملاً فارسی شوند، بهتر است پیکره خوبی از این اشعار ایجاد شود و با آوانویسی و معنای آن بتوان خدمت بزرگی به ادبیات عامه این سرزمین کرد. در ادامه تلاش می‌شود مهم‌ترین موضوعاتی که در اشعار عامه تاتی شاهرود خلخال به دست آمده است، به طور کلی معرفی شوند.

۱-۳. پرداختن به مسائل دینی و مذهبی

تعداد زیادی از ترانه‌های عامه تاتی صبغه دینی و مذهبی دارند و بیشتر با ذائقه‌های مذهب تشیع سازگاری دارند. در این اشعار از پیامبر اسلام (ص)، حضرت علی (ع) و فاطمه زهرا (س) بسیار یاد شده است. البته ناگفته پیداست که وجود این مؤلفه‌های فرهنگی در اشعار عامه منطقه، نشان می‌دهد که این اشعار در دوره اسلامی تولید یا بازتولید شده‌اند. به طور خلاصه باید گفت اغلب اشعار دینی - مذهبی تاتی آن‌هایی هستند که در آیین‌های مثل «نوروزخوانی» یا مناسبت‌های دینی همچون عید غدیر، عید مبعث رسول اکرم، و میلاد ائمه به ویژه نیمه شعبان خوانده شده‌اند.

اشعار عامه، فرصتی برای بازشناسی آیین‌ها و وقایع اجتماعی... مهدی تقی‌پور و همکاران

(۱) خاوی را بمرام چه خاوه امشب محمد و علی میمانه امشب
محمد و علی میمانه دارم شیرینه جان علی قربانه دارم
xâvi r â bəmərəm čə xâvə emšab. // mohammad u ali meymânə emšab//
mohammad u ali meymânə dârəm. //širna jânə ali qərbânə dârəm.
برگردان: فدای خوابم شوم که چه خوابی دارم // امشب محمد (ص) و علی (ع) را مهمان
دارم // محمد و علی را امشب در خواب مهمان دارم // جان شیرین خود را فدای حضرت علی
می‌کنم.

(۲) بلند کویی سر ایوان من به جناب فاطمه مهمان من به
جناب فاطمه یا شاه مردان دل ناشادی دارم شاد گردان
bəlana kuyi sār eyvân man be // jənâbe fâtəma mehmânə man be// jənâbe
fâtəma yâ šahə mardân// dələ nâšâdi dâram šâd gardân.
برگردان: ایوان من سرکوه بلندی بود // حضرت فاطمه (س) مهمان من بود // یا فاطمه ای شاه
مردان! // دل ناشاد مرا شاد گردان.

در شعر بالا برای حضرت فاطمه (س) عبارت «شاه مردان» به کار رفته است و این
امر نشان می‌دهد در آن تحریفی صورت گرفته، در روایت‌های فارسی این دوبیتی،
تعبیر «امیرالمومنین یا شاه مردان» آمده است. این شعر ممکن است متأثر از این دوبیتی
فارسی نیز باشد: «سر کوه بلند فریاد کردم // علی شیر خدا را یاد کردم // علی شیر خدا
یا شاه مردان // دل ناشاد ما را شاد گردان».

۲-۳. پرداختن به مسائل آیینی (برای نمونه شنبه‌درزن)

یکی از آیین‌های مردم منطقه شاهرود خلخال که در زمان‌های گذشته به‌طور هفتگی
اجرا می‌شد و بسیاری از اشعار موجود به‌سبب خوانده شدن در آن آیین، باقی مانده‌اند،
آیینی به نام «شنبه‌درزن» (šanba dazən) است. این ترکیب در لغت به معنای «سوزن

شنبه» است و در اصلاح، آیینی است که شب‌های شنبه (شبی که فردایش شنبه است) برگزار می‌شود. در این آیین که اغلب در شب‌های سرد و طولانی پاییز و زمستان در منطقه سردسیر و کوهستانی شاهرود برپا می‌شود، اغلب زنان در شب‌نشینی دور هم جمع می‌شوند. یکی از کارهای آن‌ها، این است که دو عدد سوزن را که دورش را با پنبه پوشانده‌اند، در کاسه‌ای رها می‌کنند و سپس با توجه به اتصال این دو به همدیگر و روبه‌رو قرار گرفتنشان فال می‌گیرند که آیا کسی به مطلوب خودش خواهد رسید یا خیر. مثلاً عاشق به معشوقش می‌رسد یا نه، این رسم کارکرد اصلی‌اش ظاهراً فال گرفتن برای انتخاب نامزد، یا انتخاب اسم برای فرزند بود.

چون در این آیین زنان دور هم می‌نشینند، و اشعار را زمزمه می‌کنند؛ این اشعار اغلب در ذهن و زبان زنان جاری می‌شود. بخش زبانی این آیین اشعاری است که همواره باید خوانده شود. خوانده شدن و تکرار هفتگی عاملی برای حفظ شدن و در یاد ماندن آن اشعار است. البته باید گفت که زنان به‌ویژه زنان روستایی، بیش از مردان حافظ اشعار و ادبیات عامه آن سرزمین هستند. زنان تات‌زبان منطقه هر ساله در زمان «سیزده‌به‌در» در باغی کنار هم جمع می‌شوند و اشعاری قدیمی می‌خوانند. بخشی از شعری را که سرخوان آن گروه می‌خواند، دیگران بلند تکرار یا واگیر می‌کنند. همین امر باعث شده که اشعاری با نام «آمان آمان» (سبزعلیپور، ۱۳۹۱، ص. ۸۳) در منطقه محفوظ بماند. در جامعه‌شناسی زبان نیز، تأکید بر آن است که زنان بیش از مردان زبان را حفظ می‌کنند. «مردان در این جهت، یعنی در استفاده از صورت‌های غیرمعتبر کم‌تر محافظه‌کاری نشان می‌دهند و بنابراین در به‌کارگیری و گسترش بدعت‌ها و ویژگی‌های زبانی غیرمعتبر به‌طور کلی پیش‌رو هستند (مدرسی، ۱۳۸۷، ص. ۱۷۰). در جوامعی مانند خلخال که زنان کم‌تر مسافرت می‌کنند و در خانه هستند و مردان برای

اشعار عامه، فرصتی برای بازشناسی آیین‌ها و وقایع اجتماعی... مهدی تقی‌پور و همکاران

انجام کار به شهرها و استان‌های دیگری مهاجرت فصلی می‌کنند، باید شکل قدیمی زبان را نزد زنان جست‌وجو کرد. بسیاری از مردان بخش شاهرود برای انجام کارهای نجاری، خیاطی، شالیکاری به استان‌های گیلان و مازنداران مسافرت می‌کنند. پورتقی و همکاران (۱۴۰۰) در پژوهشی به بررسی بعضی از نمایش‌های آیینی زنان تهران پرداخته و به این نتیجه رسیده‌اند که احتمالاً زنان در این نمایش‌ها احتمالاً می‌خواستند تصویری از آرزوهای خود را به نمایش درآورند.

در شب‌های شنبه هنگام مراسم شنبه‌درزن، ظاهراً تعداد پنج شعری را که از قدیم مانده، بیش از بقیه می‌خواندند. آنچه در ادامه می‌آید، نمونه‌هایی از آن است:

۳) شوان شنبه شو غنبر ولایه چمه پیغمبران سرور خدایه
هر کس اخلاص دل الله دخانه یقین زانم که چه مطلب رویه

šavân šanba šave anbar velaye// čama pəyqambâran sarvar xədâye// har kas
exlâsə dəl allâh daxânə// yaqin zânəm kə ča matlab ravâyə.

برگردان: امشب شنبه شب هست و غنبرافشان هست // سرور پیامبران ما خداوند هست // هر کس با خلوص نیت خدا را بخواند // یقین دارم که به آرزوی خود می‌رسد.

۴) شوان شنبه شوه شو نوره دلور زمین و آسمان پر نوره دلور
زمین و آسمان ای پرده داره پیامبر بر خدا میمانه دلور

šavân šanba šavə šav nurə delvar // zamin u âsəmân pər nurə delvar // zamin
u âsəmân i parda dârə // peyâmbar bar xədâ meymânə delvar.

برگردان: امشب شنبه شب هست و بسیار نورانی است ای یار // زمین و آسمان پر از نور است ای یار // زمین و آسمان یک پرده دارد // پیامبر امشب مهمان خداست ای یار.

آن‌چنان که از محتوای این اشعار برمی‌آید، اشعار در نعت ائمه اطهار است و در شب شنبه خوانده می‌شود. خوانده شدن در شب شنبه و نیز در مراسمی که برای پیدا کردن نامزد یا فال گرفتن بود، در بدو امر چندان با هم سازگاری ندارد. احتمال می‌رود

که اشعار این مراسم، از یک آیین دیگری به این آیین راه پیدا کرده باشند. گرچه می‌توان گفت اشعاری که در وصف حضرت فاطمه (س) و حضرت علی (ع) سروده شده، برای نشان دادن اعتقاد دیرینه‌ای است که طبق آن عقدشان در آسمان بسته شده است، اما احتمال می‌رود، این دو آیین هر کدام در زمانی خاص اجرا می‌شده‌اند، اما بعدها که مشمول گذر زمان شده‌اند و بخش‌هایی از آن‌ها فراموش شده، شعر دیگری را برای ازدواج و تفأل به کار برده‌اند.

این مراسم در مرکز شهر خلخال و دیگر نواحی ترک‌نشین اطراف هم برگزار می‌شود. با توجه به این‌که زبان تاتی یا آذری قدیم، زبان بازمانده قدیم آذربایجان است که در نواحی اندکی باقی مانده و در دیگر نواحی جای خود را به زبان ترکی داده است، وجود این رسم در مرکز خلخال که مردمانش ترک‌زبان هستند، نشانگر آن است که این رسم از زمان‌های بسیار دوری به یادگار مانده است. دلیل اصلی این فرضیه نام این مراسم است که در خلخال به شکل «شنبه‌درزی» است که صورت تغییر یافته «شنبه‌درزن» است.

۳-۳. مضامین مرتبط با کار

کار و تلاش در زندگی برای انسانی که در آغاز چندان با تکنولوژی و ابزار آشنا نبود، نوعی جنگ با طبیعت محسوب می‌شد. انسان‌ها هنگام کار سخت دوشادوش همدیگر ایستاده و با موسیقی و گاه با شعر کارهای سخت را برای خود آسان کرده‌اند. به طور کلی می‌توان گفت اغلب در جاهایی که کار هست، شعر هم هست. اگر عده‌ای کارگر هنگام کار، شعر خاصی می‌خوانند به این معنی نیست که آن شعر برای آن کار سروده شده است، ممکن است شعری برای زمان یا مکان دیگری باشد و کارگران خسته برای رهایی از خستگی آن را زمزمه کنند. برای مثال در شالیزارهای گیلان اشعار زیادی

اشعار عامّه، فرصتی برای بازشناسی آیین‌ها و وقایع اجتماعی... مهدی تقی‌پور و همکاران

توسط زنان خوانده می‌شود (برای شعر کار در شالیزارهای گیلان نک: سبزه‌علی‌پور و باقری، ۱۳۹۶). وقتی دست‌ها یک‌ریز کار تکراری انجام می‌دهد، و کارگر خسته از کار روزانه است، ممکن چیزهایی زمزمه کند که بعدها به شعری همه‌گیر تبدیل شود. در ادبیات عامّه تاتی اشعاری یافت می‌شود که در آن‌ها به نوعی کار و تلاش اشاره شده است. این اشعار را اغلب هنگام انجام آن کارها به زبان می‌آورند.

۱-۳-۳. شعر ارّه‌کشی (نوعی نجاری)

اره‌کش‌ها کسانی بودند که با اره‌های بزرگ دوسر در زمان قدیم کار نجاری انجام می‌دادند، به این صورت که برای بریدن درختان قطور و تناور، دو نفر در دو طرف آن ایستاده و با کشیدن اره‌ای بزرگ به طرف خود در هر نوبت، از تنه درختان الوار و تخته درست می‌کردند. به این کار در زبان تاتی شاهرود ارّانجی ۲ (arrânji) می‌گویند.

۵) آمّه ارّه کشیمان	ama arra kašimân	برگردان: ما ارّه‌کش (نجار) هستیم
دوشاو پلاو نه	dušâv pələ na xašimân	از دوشاب‌پلو (پلو با دوشاب)
خشیمان		خوشمان می‌آید
پولمان آدا بشیمان	puləmân âdâ bæšimân	پول دادیم و رفتیم
چمه را دورّه رایه	čama râ dura râyə	راهمان دور است
چمه ما چشمه رایه	čama mâ čāšmə râyə	مادرمان چشم به راهمان است.

ویژگی این شعر آن است که هفت یا هشت هجایی است و به راحتی حفظ شده و بر زبان جاری می‌شود. محتمل است این افراد این گونه اشعار را موقع کار با هم زمزمه می‌کرده‌اند. همچنان که امروزه از برکت فیلم‌های مختلف سینمایی که در سراسر جهان تولید می‌شود، کارگرانی را می‌بینیم که مشغول کار سخت (مثلاً معدن) هستند و با خود شعری زمزمه می‌کنند. در شعر بالا به یک ویژگی از زندگی این افراد اشاره شده «ما از

راه دور آمده و مادر ما چشم انتظار ماست». محتمل است در سطر سوم تغییری ایجاد شده باشد. بدین صورت که «پولمان اگت بشیمان» (پول گرفتیم رفتیم) درست باشد نه «پول دادیم رفتیم». چون این‌ها از صاحب کار پول خود را طلب می‌کنند و به جای دیگری می‌روند. در اینجا نیز ظاهراً با شعر می‌خواهند از صاحب کار خود پول بگیرند و زودتر به نزد خانواده خود بروند. یا به صورت پولمان آده بشیمان درست باشد، یعنی «پول ما را بده برویم».

۲-۳-۳. شعر دامداری

در شعر دیگری که در مورد دامداری است، مسائلی مرتبط با کار وجود دارد. دامداری شغل اغلب مردم مناطق کوهستانی تات‌زبان شاهرود بود و امروزه فقط تعدادی اندک مشغول این کار هستند. در این منطقه سال دامداری از مهر شروع می‌شود و تا آبان و آذر دوام دارد. در ماه آبان و آذر که برف و باران به منطقه می‌آید، دامداران مجبورند دام‌های خود را از آغل‌های صحرایی به طویله‌ها ببرند تا از دست باران و برف در امان باشند. ظاهراً در زمان‌های قدیم با آمدن برف و باران دامداران این شعر را با خود زمزمه می‌کرده‌اند:

۶) وَرِ وَاړِه واران	var vārə vārān	برگردان: برف می‌آید و باران
شبه زنہ داران	še zanə dārān	بر روی درخت‌ها شب‌نم می‌نشیند
برانه مالان	bərāna mālān	برایند دام‌ها را
دَکره دالان	dakara dālān	در دالان و طویله بیندازید
آی ماله داران	āy mālā dārān	ای دام‌دارها

اشعار عامه، فرصتی برای بازشناسی آیین‌ها و وقایع اجتماعی... مهدی تقی‌پور و همکاران

شعر بالا نیز شعری کوتاه و هفت یا هشت هجایی است. زمزمه کردن این اشعار در جنب دوبیتی‌های یازده‌هجایی که کمی بلندتر از این اشعار هستند، کار آسانی است. شعرهای کودکان نیز اغلب هفت یا هشت هجایی هستند.

شعر شماره هفت هم مربوط به کارهای دامداری است. می‌توان احتمال داد این شعر مخصوص مشک‌زنی بوده، ولی برای سرگرم کردن کودکان، وقتی آن‌ها را همچون مشک در آغوش خود تکان می‌دادند، این شعر را برایشان می‌خواندند.

nera nera, du du	برگردان: خمره کره‌گیری، دوغ دوغ.	۷) زره زره دو دو
čama mālə bəšin ku	دام‌های ما به کوه رفتند.	چمه ماله بشین کو
čə šân vārda? mäs u du	چی آوردند؟ ماست و دوغ.	چه شان وارده؟ ماس و دو

vištari kara kamtari du	بیشتری کره و کم‌تری دوغ [است].	ویشتری کره، کم‌تری دو
hiš kasi rā mavâja	به هیچ کسی نگوید	هیش کسی را مواجه
ama zanəned ləsu ču	به ما چوب و کتک می‌زنند.	امه زنند لس و چو.

۴-۳. عشق

مضمون تعدادی از اشعار عامه تاتی منطقه مورد بررسی، عشق است. عاشق تصویر شده در این اشعار منتظر است تا به یک وسعت مالی برسد و با دختر/ معشوق مورد نظرش ازدواج کند، دختری در غم سربازی رفتن پسر خاطرخواهش ناله می‌کند، پسر جوان تلاش می‌کند از کنار باغی رد شود که دختر خاطرخواه او در آن مشغول کار است، دختری در حال نفرین پدر و مادری است که نگذاشتند آن دختر با پسر آن‌ها ازدواج کند، و مواردی از این دست، دنیای عشق ساده روستایی دو جوان را شامل می‌شود که امروزه ما از طریق ترانه‌های عامه روستایی به آن‌ها دست پیدا می‌کنیم. اگر کسی

خواننده ادبیات کلاسیک فارسی باشد، و در آن با عشق (مجازی، عرفانی) آشنا باشد، متوجه خواهد شد که عشق در این دو نوع ادبیات چندان قابل مقایسه با هم نخواهند بود. مرتبه عشق در ادبیات فارسی چنان بالاست که در آن هرگز نام معشوق بر زبان رانده نمی‌شود، نامی از پدر و مادرش هم در وسط نخواهد بود، کم‌تر پیش آمده در ادبیات فارسی وصف رنگ لباس معشوق به میان بیاید و او را در حین انجام کاری کشاورزی، دامداری یا باغداری به تصویر بکشند. معشوق در ادب فارسی بسیار جایگاه بالایی دارد، همه این‌ها سیطره جداگانه دو ادبیات فاخر فارسی و ادبیات عامه‌گویی را نشان می‌دهد. آنچه در مورد عشق، در ترانه‌های تاتی منطقه می‌توان گفت، در چند حوزه زیر قابل بیان است:

۳-۴-۱. بی‌وفایی

یکی از دغدغه‌های عاشق و معشوق بی‌وفایی است، یعنی یا می‌ترسند یکی از آن دو بی‌وفا شوند و یا از بی‌وفایی صورت گرفته صحبت می‌کنند و از عشق خود گلایه دارند. در این اشعار گاه گلایه از بی‌توجهی عاشق نسبت به معشوق یا بالعکس است. شعرهای زیر نمونه‌هایی از اشعار با محتوای بی‌وفایی در شعر عامه تاتی است:

۸) طلا انگشتی تنگم چرایش برابر نشته یار جنگم چرایش
ورازشته بهاره گیز گیزا تا هر روزی ته به ای رنگم چرایش

talā angištali tangēm čerâyiš?// barâbar năšta yâr jangēm čerâyiš/ varâzaštə
bêhâra gizgizâ tâ // tə har ruzi bə i rangi čerâyiš?

برگردان: انگشت طلا چرا برای (انگشت) من تنگی؟ // ای یاری که در برابرم نشستی، چرا با من بر سر جنگی؟ // گل بهاری کوه ورازشت (نام کوهی است) // چرا هر روز با من به رنگ دیگری هستی.

اشعار عامه، فرصتی برای بازشناسی آیین‌ها و وقایع اجتماعی... مهدی تقی‌پور و همکاران

۹) پرنده‌ای بپیم پرم بگته اشته و آسی که من یارم نگته
چمن بی‌وفایی ته کا ملوم به مَنهَر بَشت و بیشیش یارر بگته

Pūranda yi bəbim parəm bəgata// əštə vāsay kə man yārəm nəgata// čəman
bivagāyi tā kâ malum bə?// manər bašt u nəšiš yārər bəgata

برگردان: پرنده کوچکی شدم و پرواز کردم // به‌خاطر (عشق) تو یار دیگری انتخاب
نکردم // بی‌وفایی من چطور برای تو مشخص شد // مرا رها کردی و رفتی محبوب
دیگری برگزیدی؟

۲-۴-۳. وصف معشوق در حین کار

فضای روستایی جامه کهن که در آن زن / دختر / معشوق کم‌تر مجال ظهور پیدا می‌کرد،
پسر جوان عاشق را مجبور می‌کرد معشوق را در حین انجام کارهای بیرون از منزل،
تعقیب یا تماشا کند. در بسیاری از ترانه‌های عاشقانه، معشوق در حین انجام کار است
و عاشق او را از دور تماشا می‌کند.

۱۰) یتِه ۳ بین یتِه بین بنده بنه شو آبی قبا ذکر یتِه پش ده شو
گاو آسن طلایه گله بنه شو خیش‌آلت نقریه ورزا دوشه شو

yətə bin yətə bin banda bəna šu// âbi qabâ dajar yətə paš da šu// gâv âsən
talâyə gələ bənə šu// xišâlatəš nəqrayə varzâ dušə šu.

برگردان: ورزای شخم‌زن را بین که در یال کوه راه می‌رود // زیباروی آبی‌پوش به دنبال او
می‌رود // گاوآهن که از جنس طلاست در دل زمین می‌رود // یوغ را نگاه کن که بر دوش ورزا
می‌رود.

در شعر بالا تصویر دختری است که همراه پدرش مشغول شخم زدن زمین است.
گاهی کشاورزان برای آموزش شخم زدن به گاو‌نرهای جوان، کسانی را با خود می‌بردند
تا در جلوی ورزها راه بروند و یا آن‌ها را به دنبال خود بکشند و کار شخم‌زنی آسان‌تر

انجام شود. عبارت «خیش‌آلت» در شعر فوق کمی ثقیل است و ظاهراً وزن را به هم می‌ریزد، اما از آنجایی که اشعار قدیمی اغلب با موسیقی اجرا می‌شد و یا با آواز در کوه و دشت خوانده می‌شد، کشش آواها خلأ وزنی را جبران می‌کرد.

در شعر زیر از ترانه‌های تاتی، به یکی از کارهای زنان و دختران منطقه اشاره می‌شود که بسیار قدیمی و در حال ازبین رفتن است. به دلیل سرمای زیاد منطقه و نیز به دلیل وجود دام‌هایی که پشم آن‌ها در بافندگی به کار می‌آید، همواره تلاش شده از این مواد، لباس‌هایی برای مردان درست شود. از این بین بافتن جوراب‌های ساق‌بلند، ساق‌کوتاه و نیز پاتاوه پشمی کار همیشگی آنان بود. در فصول پاییز و زمستان که کارهای کشاورزی و دیگر کارهای بیرون از منزل تمام می‌شود، زنان و دختران شروع به بافتن محصولات پشمی می‌کنند. عصر روزهای پاییز، آن‌ها میل بافتنی و نخ‌های خود را برداشته به سر کوچه می‌آیند و در زیر آفتاب کم‌رنگ پاییزی، ردیف کنار هم می‌نشینند و مشغول صحبت و درد دل کردن می‌شوند و در این وسط دستشان به‌طور ماهرانه بر میل‌ها بافتنی می‌چرخد و جوراب می‌بافد. این تصویر امروزه هم گاه در کوچه‌های منطقه به چشم می‌خورد. شعر زیر وصفی از این کار کردن دختران در چنین موقعیتی است:

(۱۱) کیلیان نشتینده ریه به ریه کیله دسه کو ده گوری به تیه

بشن کیله باجن دل پیترکیه بغیر از اشته که هیچ کسه نیه

kiliyân nəštində riya bə riya// kilə dasə ku da guray bə tiya// bəşən kilə bājən
dəl pıtrakiya// bəqayraz əştə kə hiş kaskə niya.

برگردان: دخترها ردیف به ردیف نشسته‌اند // در دست دختر جورابی با میل بافندگی است //

برو به دختر بگو که دلم بسیار گرفته است // به غیر از تو هیچ [دم] برای هیچ کسی نیست.

اشعار عامه، فرصتی برای بازشناسی آیین‌ها و وقایع اجتماعی... مهدی تقی‌پور و همکاران

۳-۴-۳. توصیف لباس معشوق

در ادبیات فارسی کم‌تر پیش می‌آید که شاعر خیلی صریح به رنگ لباس معشوق اشاره کند و اگر هم توصیفی از لباس معشوق باشد، اغلب نمادین/ استعاری/ کنایی است و به قصد بیان زیبایی اوست. در ادبیات عامیانه تاتی وصف لباس معشوق برای بیان زیبایی او نیست، بلکه ظاهراً در زمان قدیم رسمی بوده که برای صدا کردن زن یا دختر اسمش را در جمع به زبان نمی‌آوردند و به یکی از ویژگی‌های او، مثلاً به رنگ لباس او، اشاره می‌کردند. این ویژگی در بسیاری از اشعار تاتی به چشم می‌خورد.

(۱۲) سیاه کلا پینه ته کج پیمنه اشته نازه دسان ته کش دمنه

siyâ kolâ pina tē kaj pimana // əštə nâza dasân tē kaš damana.

برگردان: کلاه سیاه بر سر گذارنده، کلاهت را کج نگذار // دست‌های نازت را به بغل نگیر (غمگین مباش).

در شعر شماره ۱۰ نیز تعبیر «آبی قبا دگر» به‌کار رفته بود که خطاب به دختری که لباس آبی پوشیده است. گاهی به جای اشاره به رنگ لباس برای خطاب کردن دختر یا معشوق از رنگ اسبی که بر آن نشسته است، استفاده می‌شود. مثلاً می‌گوید: «ای دختری که بر اسب سیاه یا سفید نشسته‌ای». در شعر زیر چنین تعبیری آمده است:

(۱۳) اسبی اسبه دنش تنگنه پیشانی ته مَن نومزد کری چند سال نشانی

از ته نومزد کرم هفت سال نشانم بعد از هفت سال تنی مَخَمَل پوشانم

əsbi asba danəš tanga pišâni// tē man nâmzad kari čan sâl nəšâni?// az tē nâmzad karəm haf sâl nəšânəm// ba:d az haf sâl tē ni maxmal pušânəm.

برگردان: ای [دختر] سوار بر اسب سفید که پیشانی تنگ و باریکی داری! // تو مرا نامزد می‌کنی چند سال مرا منتظر می‌گذاری؟ // من تو را نامزد می‌کنم و هفت سال منتظر می‌گذارم // بعد از هفت سال، لباس مخمل می‌پوشانمت [تو را عروس خواهم کرد].

(۱۴) کیلله کیلله هفت رنگه کیچه طلا بازبند دره نقره قلنجه

از و یار بزمن پنجه به پنجه ننگه دشمن بمره چمه ناجه

kilalə kilalə haf ranga laça! // təlâ bâzband dare nəqra qələnja// az u yâr
bəzanam panja bə panja// nanga dəşman bəmerə čama nâja.

برگردان: ای دختر زیبارویی که روسری هفت‌رنگ به سر کرده‌ای! // [و] بازوبندی از طلا به دست داری! // [بیا تا] من و یار دست به دست دهیم // دشمن از حسرت ما بمیرد و افسوس بخورد.

۴-۴. مسائل اجتماعی

در لابه‌لای ترانه‌های عامه تاتی، بعضی از امور اجتماعی روزگار قدیم به چشم می‌خورد. یعنی محتوای آن چنان است که می‌توان به یکی از مسائل اجتماعی همچون مشاغل کهن (قس. سجل‌نویسی جاززنی) غارت و چپاول خلخال در سال‌های ممیش‌خانی، بی‌سوادی غالب مردم در روزگار کهن، تعامل فرهنگی بین اقوام و مواردی شبیه آن اشاره کرد. در ادامه تلاش می‌شود به‌طور کلی به موارد فوق اشاره شود.

۱-۴-۴. سجل‌نویسی

ثبت نام کودکان در ثبت احوال و نوشتن سجل یا شناسنامه برای آن‌ها امروزه کار چندان سختی نیست و در هر منطقه اداره ثبت احوالی هست که کارش ثبت مرگ‌ومیر و تولد افراد است. در روزگار کهن که در روستاها زادوولد بیش از امروز بود، پدر و مادر، چندان آشنایی، وقت یا رغبتی برای گرفتن سجل فرزندان نورسیده خود نداشتند.

اشعار عامه، فرصتی برای بازشناسی آیین‌ها و وقایع اجتماعی... مهدی تقی‌پور و همکاران

بدین سبب اغلب آن‌ها شناسنامه یک یا دو فرزند خود را جمع می‌کردند، با هم می‌گرفتند. گاه دولت مرکزی برای ثبت زایچه کودکان تازه‌متولدشده، مأمورانی را به روستاها و مناطق دوردست اعزام می‌کرد و مأموران در هر روستا چند روز می‌ماندند تا برای آن‌ها شناسنامه صادر کنند. در شعر زیر به گوشه‌ای از این امر اجتماعی قدیم اشاره شده است:

۱۵) سچل‌واران بامینده از بی‌خبر بیم چمن سچل بشه از بیست‌ویک بیم
پولم آدا رئیس قبول نکرده منش روبه اشته روانه کرده

səjil vâran bâmind az bixabar bim // çəman səjil bəşe az bist u yak bim //
pulə âdâ razis qəbul nəkarda// manəş ru bə əştə ravâna karda

برگردان: شناسنامه‌آورندگان آمدند و من بی‌خبر بودم // سچل من رفت (سال و عمر من گذشت) ۲۱ سالم بود // پول را به رئیس دادم و قبول نکرد // مرا به طرف تو روانه کرده است. ظاهراً شعر فوق، از زبان پسر جوانی است که موفق نشده شناسنامه خودش را به موقع بگیرد و مشکلاتی برایش ایجاد شده و با دادن رشوه هم موفق به حل مشکل خود نشده است.

۲-۴-۴. غارت و چپاول سال ممیش‌خانی

در دهه ۱۳۲۰ش واقعه‌ای در خلخال رخ داد که هنوز هم نام و یاد آن در خاطره‌ها مانده است. این واقعه که با نام «ممیش‌خانه سال» (سال ممیش‌خانی) و پتاره سال (سال غارت و چپاول) در منطقه رایج است، همواره یادآور ایام تلخی برای مردم است. «محمدتقی خان امیر احمدی معروف به ممیش‌خان، از اعقاب خوانینی بود که اجدادش سال‌ها مالک‌الرقاب بلامنازع منطقه خلخال بودند» (نقیب، ۱۳۷۹، ص. ۱۰۳). ظاهراً محمدتقی خان از طرف یوری تاراسف رئیس سازمان جاسوسی شوروی، مأمور تصرف منطقه خلخال، آستارا، نمین و اردبیل بوده (همان). آنچه مهم است، واقعه تلخی است

که در آن زمان در خلخال و توابع آن روی داده و در ذهن و زبان مردم منطقه چپاول‌ها، تاراج‌ها، اغتشاشات و نیز تعرض آن‌ها باقی مانده است. همواره وقایع مهم هر جامعه‌ای در اشعار محلی و رسمی آن محل به یادگار می‌ماند. نمونه چنین اشعاری در سراسر ایران به راحتی یافت می‌شود. مثلاً در گیلان، شعر معروف «چقدر جنگله خوسی» (که برای میرزا کوچک‌خان جنگلی) گفته شده، یا اشعار عامیانه «نصرو نصرو، نصرو جان» و «وای وای رشید خان سردار کل قوچان» از این دسته هستند. شعر تاتی زیر رگه‌هایی از حادثه ممیش‌خان را در خود نهفته دارد:

۱۶) الاتان بامینده دسته به دسته همه نقره گته پاتران دوسته
خراوه‌لی ببا انزله بسته منو چمن یار ده بال دوسته

elâtân bâmindê dasta bə dasta// hama nəqra gata pâtrân davassa// xarâvali
bəbâ anzale basta// man u čəman yârə də bâl davassa.

برگردان: ایلات‌ها ۴ (ترک‌ها) دسته به دسته آمدند // همه نقره داشتند [؟] و قطار تفنگ و فشنگ‌ها را به خود بسته بودند // خراب شود انزلی [؟] // من و یارم دو دست و بالمان بسته است.

ایلات‌ها کنایه از ترک‌زبانان خلخال هستند. در منطقه شاهرود خلخال چون اغلب ایلات‌ها از شاهسون هستند، به اغلب کسانی که از مناطق بالادست خلخال به طرف شاهرود می‌آیند، گاه ایلات می‌گویند. پاتران به مجموعه تفنگ و فشنگ‌هایی می‌گویند که جنگجویان به دور کمر خود می‌بستند. این نشان می‌دهد که در شعر فوق منظور از ایلات‌ها، نه عشایر، بلکه جنگجویان و غارتگرانی هستند که با اسب و اسلحه در غائله ممیش‌خان به خلخال و شاهرود حمله کردند. این حادثه به قدری در زندگی مردم تأثیر گذاشته که احتمالاً مدتی عشق و عاشقی بین جوانان از رواج افتاده است. مصراع آخر این شعر بازگوینده همین مسئله اجتماعی است.

اشعار عامه، فرصتی برای بازشناسی آیین‌ها و وقایع اجتماعی... مهدی تقی‌پور و همکاران

در شعر زیر به حمله افراد ترک‌زبان به مناطق تات‌زبان روستاهای شاهرود خلخال اشاره شده است:

(۱۷) بیت‌الله میرزا، ترکان سرکرده، سنگر و سرش گولّه دکرده
اشتن ماش اشتن قربان برکرده درو و شالش خراواه کرده

beytəllâ mirzâ tərkan sarkarda// sangar u sarəş gulla dakarda// əştan mâş
əştan qərbân barkarda// dərav u şâləş xarâva karda.

برگردان: بیت‌الله میرزا، سرکرده ترک‌ها// سنگرش را پر از گلوله کرده است// مادرش را نیز در این راه قربانی کرده// درو و شال را خراب کرده است.

مردم شاهرود، امروزه بیت‌الله میرزا را چندان نمی‌شناسند و نمی‌دانند کیست و غیر از گفته‌های معمرین، سند معتبر چندانی هم در این زمینه وجود ندارد. نقیب (۱۳۷۹)، در پژوهش خود، هنگام گفت‌وگو از دارودستهٔ ممیش‌خان از شخصی به نام ایرج‌میرزا نامی آورده است که همراه با نمایندهٔ دولت، یعنی سرگرد اعلایی مأمور سرکوب ممیش‌خان می‌شود و در این کار موفق می‌شود ممیش‌خان را زخمی می‌کند و همین زخم باعث می‌شود بعد از چند روز فوت کند (نقیب، ۱۳۷۹، صص. ۱۱۰-۱۱۱). ممکن است این شعر به چنان واقعه‌ای اشاره داشته باشد، چون در آن به گلوله بستن مردم روستاهای درو و شال اشاره شده است.

۳-۴-۴. اقوام همسایه

یکی دیگر از مسائل اجتماعی که گاه در ادبیات خود را نشان می‌دهد، برخورد اقوام و فرهنگ‌ها با یکدیگر است. اگر ارتباط و تعامل آن‌ها با همدیگر زیاد باشد، یقیناً باید در شکلی از اشکال ادبیات عامهٔ آن‌ها (ترانه‌ها، امثال و حکم، کنایات و مانند آن) نشانه یا رسوباتی بر جای بگذارد. با توجه به خاصیت ادب عامه، باید آن را جایگاهی برای پژوهش‌های اجتماعی دانست.

ارتباط و تعامل دو قوم تات و تالش از دیرباز وجود داشته و دارد. مردم آن سوی رشته کوه موسوم به «تالشه بند» (کوه تالش‌ها) همواره با هم در داد و ستد بوده‌اند. سبزه‌علی‌پور (۱۳۹۴) معتقد است تات‌های خلخال از دو مسیر اسبو و اسکستان و نیز از مسیر ماسال - گیلوان بسیار با هم در دادوستد بوده‌اند. این دو مسیر دو دروازه شمالی و جنوبی شاهرود به تالش هستند که از قدیم وقتی هنوز پای ماشین به منطقه باز نشده بود، بین مردم شناخته شده بود. تعداد زیادی از ماسالی‌ها گیلوانی هستند.

۱۸) ته تالش دختریش از گیلوانی منه ر پابند آکرده مهربانی
خدا ته نی دوئه حسن و جوانی بعد از اشته حرامه زندگانی

tə tâləš doxtatřiš az gilavâni// manər pāband âkarda mehrabâni// xədâ tə ni

duza hosn u javâni // baʔd az əštə harâmə zəndəgâni.

برگردان: تو دختر تالش هستی و من گیلوانی (یکی از روستاهای شاهرود خلخال) // مرا با مهربانی پای‌بند خود ساخته‌ای // خدا به تو هم حسن و هم جوانی داده است // بعد از تو زندگانی حرام بر من حرام است.

۵. نتیجه

ترانه‌های عامه بخشی از ادب عامه این سرزمین کهن هستند که فلولیات نام کلی آن‌هاست. این اشعار که به یکی از زبان‌ها یا گویش‌های ایرانی سروده شده، قدمت بسیاری دارند. نه فقط دستاورد زبانی این پژوهش‌ها برای محققان بسیار است، آن‌ها دستاوردهای جامعه‌شناختی، ادبی، فرهنگی، سیاسی، تاریخی و غیره نیز به همراه دارند. تحلیل محتوایی این اشعار از این زاویه کمک‌کننده است.

در این مقاله از ترانه‌های تاتی که به شکل میدانی جمع‌آوری شده بود، چند رسم دینی - فرهنگی و حادثه سیاسی - اجتماعی تحلیل و بررسی شده است. حضور نام پیامبر

اشعار عامه، فرصتی برای بازشناسی آیین‌ها و وقایع اجتماعی... مهدی تقی‌پور و همکاران

اسلام، حضرت محمد (ص)، علی (ع) و فاطمه (س) نشان‌دهنده شکل‌گیری این اشعار در دوره اسلامی است. «شنبه‌درزن» و شعرهای مربوط به آن و نیز شعرهای کار مربوط به دامداری هرکدام بازگوکننده شیوه زندگی این مردمان کوهستانی است. حادثه غارت ممیش‌خانی و چپاول‌های آن‌ها از بُعد سیاسی قابل بررسی است. تعامل دو قوم تات و تالش نیز از محتوای این ترانه‌ها به خوبی نمایان است. این مقاله نشان داد ادب عامه هر سرزمین گنجینه گران‌بهاست که اگر درست جمع‌آوری و ثبت و ضبط شود، نه تنها از نظر زبانی، بلکه از چندین منظر می‌تواند راهگشای بسیاری از مسائلی باشد که در منابع تاریخی چیزی از آن قابل دسترسی نیست.

پی‌نوشت‌ها

۱. در زبان فارسی معاصر گاه روز زودتر از شب اتفاق می‌افتد؛ یعنی در تقویم شبانه روز، اول روز و بعد شب قرار دارد. در تعداد زیادی از گویش‌های ایرانی از جمله در تاتی، اول، شب قرار داد و به دنبال آن روز حادث می‌شود. مثلاً منظور از «جمعه شو» در تاتی شبی است که فردایش جمعه است. در زبان فارسی منظور از شب دوشنبه شبی است که فردایش دوشنبه است. موارد خاصی مانند شب جمعه (شبی که فردایش جمعه است) برعکس آن است.
۲. اره‌کش‌های منطقه اغلب در شهرهای گیلان و مازندران (برای نمونه، ساری، نکا و بهشتر) کار نجاری انجام می‌دادند. این افراد ماه‌ها دور از خانواده خود بودند و با همشهریان خود در منزل صاحب‌کار یا در نزدیکی خانه صاحب‌کار زندگی می‌کردند. دوری از محل، حفظ اسرار شغلی، نیاز به گفت‌وگوی خصوصی و مواردی از این قبیل باعث شده که این افراد برای خود زبانی رمزی ابداع کنند که به آن زبان ارانجی یا قرقه‌دیلی می‌گویند. سبزه‌علی‌پور و دلگرم (۱۳۹۵) در پژوهشی به نام «زبان مخفی ارانجی یا قرقه‌دیلی در مناطق تات‌نشین خلخال» به معرفی این شغل و زبان آن‌ها پرداخته‌اند. با ظهور ماشین‌های بزرگ برقی این شغل امروزه از بین رفته و آن دسته از کارگران نیز امروزه تغییر شغل داده‌اند.

۳. در شعر فوق منظور از بیت yet (جفت) یک جفت ورزایی است که با هم مشغول شخم زدن هستند و به همین سبب در تاتی به شخم زدن «یت کردن yet karden» می‌گویند. گاو آسن همان گاوآهن است و منظور از خیش‌آلت، ابزارهای شخم است. در این شعر منظور همان یوغی است که بر دوش ورزا قرار دارد. البته بعضی از ناهماهنگی‌های وزنی شعر حاصل تغییراتی است که در کلمات قدیمی ایجاد شده است.

۴. کلمه «ایلات» مفرد و به معنای ترک تلقی شده و سپس مجدداً جمع بسته شده است.

منابع

احمدپناهی سمنانی، م. (۱۳۶۹). شعر کار در ادب فارسی، بازتاب کار در شعر شاعران گذشته و معاصر. تهران: زهره.

احمدپناهی سمنانی، م. (۱۳۸۳). ترانه و ترانه‌سرایی در ایران. تهران: سروش.
ادیب‌طوسی، م. (۱۳۳۴). فہلویات زبان آذری در قرن هشتم و نهم. نشریہ دانشکدہ ادبیات دانشگاه تبریز، ۴، ۴۶۰-۴۸۲.

ایزدی‌فر، ر.، و سبزه‌علی‌پور، ج. (۱۳۹۷). بررسی وزن قافیه، و تکیه در اشعار عامیانه تاتی. وزن شعر فارسی ۳. مجموعه مقالات سومین هم‌اندیشی وزن شعر فارسی و اشعار ایرانی در انجمن زبان‌شناسی ایران. ۲۹ اردیبهشت ۱۳۹۵. به کوشش ا. طیب‌زاده. تهران: نیلوفر. صص ۱۵۱-۱۷۴.

تبریزی، ا. (۱۳۸۲). سفینه تبریز. تهران: نشر دانشگاهی.

پورتنقی، ر.، همایون سپهر، م.، و رشیدوش، و. (۱۴۰۰). نمایش‌های آیینی زنانه بر ساخت نمادین دغدغه‌های زن ایرانی در فرهنگ عامه. فرهنگ و ادبیات عامه، ۹ (۳۸)، ۳۰۳-۳۳۹.
ذوالفقاری ح.، و احمدی کمرپشتی، ل. (۱۳۸۸). گونه‌شناسی بومی سروده‌های ایران. ادب‌پژوهی، ۷ و ۸، ۱۴۳-۱۷۰.

ذوالفقاری ح.، و شیرازی، ع. (۱۳۹۵). باورهای عامیانه مردم ایران. تهران: چشمه.

اشعار عامه، فرصتی برای بازشناسی آیین‌ها و وقایع اجتماعی... مهدی تقی‌پور و همکاران

سبزه‌علی‌پور ج.، و دلگرم، ر. (۱۳۹۵). زبان محفی ارانجی یا قرقه‌دیلی در مناطق تات‌نشین خلخال. *زبان‌شناسی/اجتماعی*، ۱، ۳۶-۴۷.

سبزه‌علی‌پور، ج. (۱۳۹۱). *فرهنگ تاتی*. رشت: فرهنگ ایلپا.

سبزه‌علی‌پور، ج. (۱۳۹۴ الف). درهم‌تنیدگی فرهنگ و زبان تالشی و تاتی و لزوم توجه به آن. *چکیده مقاله‌های همایش ملی تالش‌شناسی*. به‌کوشش ولی جهانی و سید هاشم موسوی. رشت: نشر بلور، ۱۲۳-۱۲۴.

سبزه‌علی‌پور، ج. (۱۳۹۴ ب). *گنجینه تاتی خلخال*. تهران: فرهنگستان زبان و ادبیات فارسی.

سبزه‌علی‌پور، ج.، و ایزدی‌فر، ر. (۱۳۹۴). بررسی وزن اشعار عامیانه تاتی. وزن شعر فارسی از دیروز تا امروز. *مجموعه مقالات دومین هم‌اندیشی وزن شعر فارسی و اشعار ایرانی در انجمن زبان‌شناسی ایران*. ۲۵ و ۲۶ اردیبهشت ۱۳۹۲. به‌کوشش ا. طیب‌زاده. تهران: هرمس. ۲۲۹-۲۴۶.

سبزه‌علی‌پور، ج.، و باقری، ب. (۱۳۹۶). شعر کار شالیزار و تحلیل محتوایی آن. *فرهنگ و ادبیات عامه*، ۱۴، ۱۱۷-۱۲۹.

صادقی، ع. ا. (۱۳۸۲). فلهویات شیخ صفی‌الدین اردبیلی. *زبان‌شناسی*، ۳۶، ۱-۴۴.

صادقی، ع. ا. (۱۳۸۱). واژه‌هایی تازه از زبان قدیم مردم ازان و شروان و آذربایجان. *زبان‌شناسی*، ۳۳، ۲۲-۴۱.

صفرزاده، ح. (۱۳۸۲). *گویش تاتی شمال خراسان*. مشهد: سخن‌گستر.

کسروی، ا. (۱۳۶۱). *آذری یا زبان دیرین آذربایجان*. بی‌جا.

لُکوک، پ. (۱۹۸۹). گویش‌های حاشیه دریای خزر و گویش‌های شمال غرب ایران. *راهنمای زبان‌های ایرانی*. ترجمه ح. رضایی باغبیدی و همکاران (۱۳۸۳). تهران: ققنوس. ۴۸۹-۵۱۵.

محبوب، م. ج. (۱۳۸۲). *ادبیات عامیانه ایران، مجموعه مقالات درباره افسانه‌ها و آداب و رسوم مردم ایران*. به‌کوشش ح. ذوالفقاری. تهران: چشمه.

مدرسی، ی. (۱۳۸۷). *درآمدی بر جامعه‌شناسی زبان*. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

نقیب، م. (۱۳۷۹). *خالخال و مشاهیر*. تبریز: مهد آزادی.

یارشاطر، ا. (۱۳۵۴). *آذری*. دانشنامه ایران و اسلام. تهران: بنگاه نشر و ترجمه کتاب، صص ۶۱-۶۹.

References

- Adib Tousi, M. (1995). Fahlaviat of the Azeri language in the 8th and 9th centuries (in Farsi). *Journal of Faculty of Literature*, 4, 482-460.
- Ahmad Panahi Semnani, M. (1990). *The poetry of work in Persian literature, the reflection of work in the poetry of past and contemporary poets* (in Farsi). Zohre.
- Ahmad Panahi Semnani, M. (2004). *Song and songwriting in Iran* (in Farsi). Soroush.
- Izdifar, R., & Sabzalipour, J. (2017). Study of rhyme metrics, and reliance on Tati's folk poems. *Metrice of Persian Poetry 3, Collection of Articles of the Third Symposium on Metrice of Persian Poetry and Iranian Poetry in the Linguistic society of Iran* (in Farsi). May 29, 2015, by Tabibzadeh O. Tehran, Nilowfar. 151-174.
- Kasravi, A. (1982). *Azari or the ancient language of Azerbaijan*. Unknown.
- Lecoq, P. (1989). *Dialects on the coast of the Caspian Sea and the dialects of northwestern Iran*. Handbook for Iranian languages (translated into Farsi by Rezaee Baghbidi et al.). Ghoghnu, 489-515.
- Madrrasi, Y. (2008). *An introduction to the sociology of language*. Institute of Human Sciences and Cultural Studies.
- Mahjoub, M. J. (2003). *Folk literature of Iran, a collection of articles about legends and customs of Iranian people*. Cheshme.
- Naqib, M. (2000). *Khalkhal and celebrities*. Mahde Azadi.
- Pourtaghi, R., Homayun Sepehr, M., & Rashidvash, V. (2022). Women's ritual performances as a symbolic construction of Iranian women's concerns in popular culture. *Culture and Folk Literature*, 9(38), 303-339.
- Sabzalipour J., & Dalgarm, R. (2015). The argot language of Arranji or Garghadili in Khalkhal. *Sociolinguistics*, 1, 36-47.
- Sabzalipour, J. (2011). *The dictionary of Tati language*. Farhang Ilia.

- Sabzalipour, J. (2014 a). The commixture of culture and language of Talshi and Tati and the need to pay attention to it. Proceeding of the articles of the National Conference of Talish Science, edited by Jahani, V., Mousavi. S. H., and Rasht, Bolur, 123-124.
- Sabzalipour, J. (2014b). The Tati collection of Khakkhal. Persian Language and Literature Academy.
- Sabzalipour, J., & Bagheri, B. (2016). The poems of work in rice farm and its content analysis. *Culture and folk Literature*, 5(14), 117-129.
- Sabzalipour, J., & Izidifar, R. (2014). The Tati folk poems metrics. Metrics of Persian Poetry 3, Collection of Articles of the Third Symposium on Metrice of Persian Poetry and Iranian Poetry in the Linguistic society of Iran (in Farsi). May 29, 2015, Hermes, 229-246.
- Sadeghi, A. A. (2002). New words from the old language of the people of Arran, Sharvan and Azerbaijan. *Journal of Linguistics*, 33, 22-41.
- Sadeghi, A. A. (2003). Fahlaviat of Sheykh Safiuddin Ardabili. *Journal of Linguistics*, 36, 44-1.
- Safarzadeh, H. (2003). *The Tati dialect of North Khorasan*. Mashhad: Sokhan Gostar.
- Tabrizi, A. (2003). *Safine of Tabriz* (in Farsi). Nashr e Danshgahi.
- Yarshater, E. (1975). Azeri. In *Encyclopedia of Iran and Islam*. Book Publishing and Translation Company, 61-69.
- Yarshter, E. (1969). *A Grammar of Southern Tati dialects*. The Hague.
- Zolfaghari H., & Shiri, A. (2015). *Folk beliefs of Iranian people*. Cheshme.
- Zolfaghari, H., & Ahmadi Kamarposhti, L. (2009). Typology of Iran's folk poems. *Adeb-pazhohi*, 3(7-8), 170-143.